

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

ARANKA GYÖRGY LEVELEZÉSE

ÍRTA
JANCSÓ ELEMÉR

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

Aranka György életét és művelődéspolitikai szerepét nem egyszer idézte figyelmeztető tanuságként az Erdély múltját kutató szaktudomány. Erdély Kazinczyjának önzetlen magatartása, az általa létrehozott két társaság nagyszabású munkássága éppen az erdélyi művelődési mozgalmak hanyatló korszakaiban szolgált új utakra indító ihletéssel a nagy újrakezdők számára. DÖBRENTAI GÁBOR,¹ BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR,² KEMÉNY JÓZSEF, majd MIKÓ IMRE³ művelődésszervező tevékenységük megindításakor az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság és a Kéziratkiadó Társaság példáját idézték kortársaiknak, nem üres szólamként, hanem azzal a meggyőződéssel, hogy az egykor oly széles rétegeket megmozgató, tudósainkat és íróinkat a haladás szolgálatába állító társaságok példája erdélyi művelődésünk és tudományos életünk számára újból elindító erejű lesz. Mindannyian ismerték a két társaság tudományos munkásságát, tudták létrejövetelének, virágzásának és hanyatlásának okait, művelődésszervező tevékenységük éppen a helyzetismeret révén, az erdélyi valóság pontos felmérése alapján tudott a kedvezőbb körülmények között sikert aratni. Már Döbrentei és Bölöni Farkas Sándor, később Kemény József gondolnak a két társaság és Aranka iratainak összegyűjtésére, tervüket azonban csak Mikó Imre tudja legalább részben megvalósítani akkor, amidőn az 1859-ben általa létrehozott Erdélyi Múzeum-Egyesület részére megszerzi Aranka nagyjértékű gyűjteményének javarészét. A két társaság hivatalos iratainak egy része már jóval azelőtt a kolozsvári Lyceum-könyvtárba került.⁴ Mindkét gyűjtemény számos Arankához és Arankától másokhoz írt levelet és levélmásolatot őrzött meg az utókor számára. Sajnos Döbrenteitől Mikóig a kutatók kivétel nélkül csupán a két társaság iratainak összegyűjtésére gondoltak, figyelmüket elkerülte Aranka alig sejtett gazdag levelezésének

¹ L. tölem: Ismeretlen adatok a Döbrentei-féle „Tudós Társaság” történetéhez: EM. LI (1944), 527—32.

² Jancsó Elemér, Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága. Kvár, 1942. 26—7.

³ Jancsó Elemér, Mikó Imre ismeretlen levelei: Szellem és Élet, 1943. 1—2. sz.

⁴ György Lajos, Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság másfél százados évfordulója: EM. LI 1944), 146—8.

rendszeres felkutatása és a pusztulástól való megmentése. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítása és a kolozsvári egyetem megszületése után a két társaság és Aranka írásainak összegyűjtésére, majd feldolgozására a helyzet lényegesebben kedvezőbbé vált. 1859 és 1918 között valóban sok értékes Aranka-kézirat és a két társaságnak nagyon sok addig nem ismert irata került be közgyűjteményeinkbe, de mert a gyűjtést inkább a véletlen irányította, mint a jól átgondolt szándék, az egykori gazdag gyűjtemény és az erre vonatkozó még gazdagabb levelezés most már teljesen szétszóródott az egyesítés helyett Magyarország és Erdély nagy kézirat és levéltáraiban. A gyűjtemény szétszóródása a sokszor ígért és megkezdett feldolgozást még jobban megnehezítette. Így a magyar tudománytörténet a szórványos adatközlésekből és feldolgozásokból Aranka mozgalmanak csupán töredékeit ismerte meg. VASS JÓZSEF,⁵ JAKAB ELEK,⁶ PERÉNYI JÓZSEF,⁷ RUBINYI MÓZES⁸ nagy és már részleteket is feltáró, de ugyanakkor szintézisre törekvő tanulmányai időnként sejtették, hogy az Aranka-mozgalom történetének részletes megírása milyen nagy jelentőségű lesz majd Erdély múltjának ismerete szempontjából. Az erdélyi magyar művelődési mozgalmak feldolgozói közül áttekintő összefoglalásaik kapcsán mind KELEMEN LAJOS,⁹ mind KUUN GÉZA¹⁰ és mások is mindig rámutattak az egykori Nyelvművelő Társaság és Aranka művelődésszervezői tevékenységének jelentőségére. Az erdélyi tudományosélet köztudatában tehát csaknem állandóan megvolt az erdélyi felvilágosodás eme nagy mozgalmanak értékelése és részleges ismerete, de csodálatosképp ez az értékelés nem ment át az általános magyar művelődéstörténet tudatába is. Ennek tulajdonítható, hogy mai napig elmaradt Aranka levelezésének rendszeres összegyűjtése és kiadása és ugyancsak későn került sor a két egykori tudós társaság hivatalos iratai kiadásának megkezdésére is.

⁵ Vass József, Jelentés Aranka György Nyelvművelő Társaságának iratairól. ÚjMMúz. IV (1854), 401—426.

⁶ Jakab Elek, Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság. Figyelő, XVI (1884), 161—75, 256—77, 341—68.

⁷ Perényi József, Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága, I, It. V (1916). 363—76 és Aranka György Magyar Nyelvművelő Társasága II, IK. XXVIII (1919), 14—59, 143—58.

⁸ Rubinyi Mózes, Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története. MNy. VII (1911), 148—53, 204—210.

⁹ Kelemen Lajos, Az Erdélyi Múzeum Egyesület története: Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére, Kvár, 1909—1942. 5—79.

¹⁰ Gr. Kuun Géza, Erdélyi tudományos igyekezetek: EM. XVII (1900), 1—18, 71—81.

Az Erdélyi Tudományos Intézet Erdély múltját tervszerűen felmérő tudománypolitikája tette lehetővé az egykori Nyelvmívelő Társaság és a Kéziratkiadó Társaság iratainak, továbbá Aranka György levelezésének rendszeres felkutatását és sajtó alá rendezését.¹¹ A több évig tartó levéltári kutatómunka nyomán öt hatalmas kötetben végre másfél század után kiadásra készen áll az első magyar tudományos akadémia összes hivatalos iratainak gyűjteménye és Aranka György négy kötetet kitevő gazdag levelezése. Ezzel Erdély művelődéstörténetének egyik legértékesebb korszaka új és eddig alig sejtett gazdag anyagával a feldolgozók számára megismerhetővé válik. Az Aranka György nevéhez fűződő művelődési mozgalom igazi értékelése, erdélyi és általános magyar szempontból való felmérése lényegesen meg fogja könnyíteni Erdély társadalmi és művelődési helyzetének a „fény századá”-ban való változásaira vonatkozó kép kialakítását és mélyen meg fogja világítani az 1848 előzményeit kutatók számára az erdélyi reformkor igazi ismerete felé vívő utat.

Az irodalmi levelezések kiadásának igazi jelentőségét aránylag későn ismerte fel irodalomtörténetírásunk. A pozitivistá irodalomszemlélet érdeme, hogy az 1867 utáni lázas adatgyűjtő munkássága kapcsán először mutat rá a nagy írók és műveltségszervezők levelezésének fontosságára. A hasonló jellegű nagy külföldi forráskiadványok példáját követve, nálunk is megkezdődik az írói levelezések rendszeres és kritikai kiadása. KAZINCZY FERENC 22 kötetes levelezése (1891—1926)¹² e tekintetben a legkiválóbb és legmintaszerűbb forráskiadvány. Sajnos, még a forráskiadványok kiadására anyagilag kedvező korszakokban is aránylag kevés írónk és műveltségszerzőnk levelezése látott napvilágot. E nagyfontosságú és minden irányú tudományos feldolgozás alapját tevő forráskiadványok ritka volta 1867 után elsősorban azzal magyarázható, hogy az írói levelezések összegyűjtése a legnehezebb feladatok elé állítja a levéltári kutatásokban legjártasabb tudóst is. Az írókhoz írt levelek rendszerint egy helyt maradnak meg, míg a tőle másokhoz írt levelek időben és térben szétszóródva sokszor megoldhatatlan kutatói feladatvállalást igényelnek. Az önfeláldozó munkán kívül a nagy írói levelezések összegyűjtése évekig, sokszor

¹¹ Az ETI e tanulmány szerzőjét bírta meg Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratainak és Aranka levelezésének összegyűjtésével. Az 1941—1943 között összegyűjtött anyagból egy kötet öleli fel a Nyelvmívelő Társaság iratait, négy kötet foglalja magában Aranka levelezését. A kiadásra már évekkel ezelőtt előkészített kötetekből a legelső sajtó alatt van.

¹² Váczy János, Kazinczy Ferenc levelezése. Bp., (1891—1911).

évtizedekig tartó levéltári kutatást kíván az arra vállalkozótól és a levéltárak sajátos rendszerének ismerete mellett megköveteli a legalaposabb és minden részletre kiterjedő általános és részletismeretek elsajátítását is. Különösen nagy tárgyismeretet igényel a nagy műveltségsszervezők évtizedekre kiterjedő levelezésének összegyűjtése és feldolgozása. VÁCZY JÁNOS csaknem negyven évig dolgozott önfeláldozó buzgalommal Kazinczy Ferenc levelezésének összegyűjtésén, jegyzetelésén és e hatalmas, a kor csaknem minden problémájára rávilágító anyag megmagyarázásán. Ilyen páratlan nagy és önzetlen munkára kevés kutató vállalkozott a múltban, még kevesebb vállalkozik a jelenben. Legkiválóbb tudósaink is inkább választják a szintézisre törekvés többet ígérő és kevesebb időt igénylő munkáját. Csak a legújabb évtized rendszeres tudománypolitikája igyekezett és igyekszik ma még inkább pótolni a múltak hiányait. Tudományos intézeteink e tekintetben rendkívül sokat tettek a háború és a kedvezőtlen gazdasági viszonyok ellenére is. Az irodalmi életben jelentős szerepet játszó írók, nagy műveltségsszervezők és történelmünk kimagasló alakjai levelezésének összegyűjtése és kiadása ma már csaknem minden tudományos intézetünk egyik legfontosabb munkaterve. A levelezések fontosságának felismerése tette lehetővé az elmúlt évek folyamán Aranka György egész feltalálható levelezésének összegyűjtését és a kiadásra való előkészítést is.

Aranka György, az újkori erdélyi magyar művelődésszervezők egyik legjelentősebbike volt. Levelezése főként három évtized erdélyi társadalmi és szellemi életébe nyújt mély betekintést. 1785-től 1817-ig Aranka Kazinczyhoz hasonlóan minden jelentős erdélyi és magyarországi tudóssal, íróval és irodalombaráttal levelezett társasági és művelődési eszményei megvalósítása érdekében. Néhány ifjúkori, családi vagy hivatalos levéltől eltekintve alig van Arankának olyan levele, amelyben ne foglalkoznák irodalmi, történeti, vagy nyelvészeti kérdésekkel és ne buzdítaná barátait a nemzeti művelődés ügyének előmozdítására. Első ismert levelét 1770-ben Ferenc nevű bátyjához írta, az utolsó hozzá írt levél a Heydendorff Mihályé nem sokkal halála előttről, 1817. február 28-ról kelt. E két dátum között eltelt közel 50 esztendőből Aranka akadémikus törekvéseinek előkészítése, sikere és bukása csaknem két évtizedet vett igénybe. Levelezésének nagy része erre az időre esik. A Nyelvmívelő Társaság megszűntetésétől a haláláig terjedő évekig egyre kevesebbet ír, egykori író- és tudóstársai is elfordulnak tőle, mások vezérsége és irányítása mellett próbálják elbukott irodalmi és művelődési eszményeiket megvalósítani.

Aranka leveleinek stílusa, eszmevilága és hangja magán hordja a felvilágosodás emberének sajátos lelki jegyeit. A francia racionalisták mély optimizmusával hisz az ész és meggyőzés mindenható erejében és mélyen meg van győződve arról, hogy a „fény és világosság” terjesztése el fogja oszlatni a „babonák és előítéletek” homályát és a kiépülő új világban az idegen vonásaitól megszabaduló sajátos nemzeti műveltségnek döntő szerepe lesz. Deista fel fogású, a történelmet és a jelent racionálisan néző világszemléletét páratlanul ritka és mély hit járja át az emberek és emberi közösségek megjavítását illetően. Azt hiszi, hogy a nagy művelődési célok meglátása és megláttatása egyszersmint azok közeli megvalósulását is jelenti. Ebben az életszemléletben osztja kora optimizmusát és az ellenkező tények sem változtatják meg az emberekkel és a dolgokkal szembeni magatartását. Csak élete vége felé, a felvilágosodás eszméinek bukása és társasága végleges megszűnése után vonul vissza a közösségi munkától. Élete utolsó tizenöt évében történeti tanulmányokkal, majd csaknem kizárólag bölcseleti elmélkedéssel foglalkozik. De sajátos lelki arca és világszemlélete, melyet a „fény százada” formált ki, ekkor sem változik meg. A reakció sötét éveiben, a nagy század és a francia forradalom eszméire visszagondolva írja a voltaireianus Fekete Jánosnak, haláláig egyik leghűbb barátjának visszaemlékezéséül mindkettőjük ifjúkorának közös eszméire: „Szegény felvilágosodás, kevés ideig tartta a te napod. Fekete ruhák indultak bévoni a te feldult egedet! Légy vigasztalással barátom, nem éjszaka ez, csak sötét fellegek és majdan elmulnak.”¹³ Aranka mindhalálig híven őrizte meg ifjúkora és a nagy század eszményeit, hű marad önmagához és hű azokhoz a gondolatokhoz, amelyek halála után nemsokára, új formában születnek életre a reformnemzedék lelkében és a „fény százada”-nak elbukott gondolatait diadalra viszik az 1848-as szabadságharcban.

Aranka György levelezésének megértéséhez elsősorban a levélíró egyéniségét, lelki magatartását és világszemléletét kell ismerünk, mert minden problémafelvetés, minden terv és felvillanó gondolat, amely e levelekből élénk tárul, csak így érthető meg igazi jelentőségében. A felvilágosodás eszmei magatartásán kívül levelezéséből élénk rajzolódik a nagy és önzetlen műveltségsszervező lázas és új világot építő munkája, századára és kora Erdélyére jellemző enciklopédikus szándéka: összefoglalni és szintézisbe

¹³ L. tölem: Aranka György: Kristóf György emlékkönyv. Kvár, 1939. 97—124.

tömöríteni a multat a századfordulókor, hogy az új építés munkája a múlt igazi felmérése után végre megkezdődhessék.

Aranka György művelődési mozgalmanak minden egyes részletét a jól átgondolt végső cél és a következetesen előretörő, minden részlet tisztázására kiterjedő szándék jellemzi. A felvilágosodás nagy eszmeköréből őt elsősorban a nyelvi és a művelődési kérdések érdeklik. A nemzeti nyelv Aranka meggyőződése szerint út a „világosodás” felé, nemcsak a lelki, de a társadalmi felszabadulás tekintetében is. Kornis Gyula helyesen állapítja meg Aranka műveltség-szervezői tevékenységéről, hogy „senki sem domborította ki annyi tudatossággal a felvilágosodás és a nemzeti nyelv szoros kapcsolatát, az anyanyelv és a demokratikus eszmény összefüggését, mint éppen Aranka.”¹⁴ Aranka levelezése hű tükre átfogó, minden problémára kiterjedő művelődéspolitikájának. A bölcsellettől a modern természettudományokig Arankát minden érdekelte és szűk hazáját, Erdélyt át szerette volna varázsolni az írók és tudósok paradicsomává. Bár célkitűzései és vágyai a valóságtól sokszor messze elragadták képzeletét, az erdélyi társadalmi és művelődési viszonyokkal mégis számolt. Terveit a legnehezebb időkben, a francia forradalom és a napoleoni háborúk korszakában próbálta megvalósítani, súlyos politikai és gazdasági viszonyok között élt, de mégsem csüggedt el, páratlanul ritka kitartással lelkesített, nevelt és segített mindenkit, akinek lelkében felcsillanni látta a nemzeti művelődés iránti érdeklődés szikráját. Nyelvészeti, történeti, irodalmi vitáit épolyan mély meggyőződés hatotta át, mint minden kisebb írását, vagy tervét, amikből soha ki nem tudott fogyni. Egyéniségének mély varázsa, önzetlen művelődésszervezői szándéka, nem is maradt eredménytelen. Kora legnagyobb írói és tudósai, köztük Kazinczy, Bacsányi, Versegly, Révai, Csokonai, Pajor, Földi Gyarmathy, Köteles Sámuel, Bolyai Farkas, Döbrentei Gábor és annyian mások terveit örömmel üdvözlük, támogatják, nyelv és művelődési szándékaival közösséget vállalnak.

Aranka György levelezésének nagy része a Nyelvmívelő Társaság és a Kéziratkiadó Társaság működésére vonatkozik. A két társaság egykori iratai közül a Kéziratkiadó Társaságra vonatkozólag alig maradt fenn néhány írás. Szerencsére annál többet tudunk magáról a Nyelvmívelő Társaságról, amelynek jegyzőkönyveiből és egykori jelentéseiből legtöbb elkerülte a pusztulást és elkallódást.¹⁵ Mégis e jegyzőkönyvek és jelentések önmagukban

¹⁴ Kornis Gyula, *A magyar művelődés eszményei*, Bp., 1927. I, 119—21.

¹⁵ Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság iratait a kolozsvári Lyceum-könyvtár őrzi. A két társaság irataiból néhány

keveset mondanának, ha nem ismernénk Aranka György gazdag levelezését, ahol csaknem minden homályban maradt kérdésre megkapjuk az eddig hiába keresett választ. Az Aranka Györgytől másokhoz írt és a hozzá íródott levelek nagy része a társaság tudományos munkásságára vonatkozik. Közel 700 levél tárja elénk azt a sok irányú munkát, amit Aranka és tudós társasága 1793 és 1806 között tervezett és részben meg is valósított. E levelezés alapján csaknem minden részletében megismerjük a társaság keletkezésének körülményeit, megalakítását, virágkorát és hanyatlását. A politikai és társadalmi okokon kívül e levelek bizalmas jellege felfedi azokat a rejtett erőket is, amik a felvilágosodás fénykorában a társaság felvirágzását előmozdították és megmagyarázzák tudománypolitikájának igazi politikai, társadalmi és világnézeti hátterét.¹⁶ De megismerjük a társaság által Erdélyben életrehívott nagy szellemi mozgalom személyi vonatkozásait is, amik később nem kis mértékben járultak hozzá a hanyatláshoz és a bukáshoz. Alig van az akkori Erdélynek olyan közéleti embere, írója és tudósa, aki rövidebb vagy hosszabb ideig ne működött volna Aranka tudós társaságában. Az Aranka-levelezés tekintélyes része a társaság munkásságára vonatkozó tervekkel, és a gyűjtő és feldolgozó munkával foglalkozik. A célkitűzések, a tudománypolitikai elgondolások, a gyakorlati megoldások körüli viták, de még a pusztán csak a szervezésre vonatkozó szándékok is rendkívül érdekesek. Városok, megyék, tájegységek és emberek, régi és új társadalmi osztályok felemelkedési törekvései és szellemi megnyilvánulásai tükröződnek vissza Aranka levelezéséből. Az elvi jellegű vitákon és megbeszéléseken kívül e levelezés anyagának másik része a megvalósított terveket tárja elénk. Természettudományi kutatások,¹⁷ régészeti emlékek,¹⁸ régi kéziratok,¹⁹ Erdély multjára vonatkozó törté-

az Erdélyi Múzeum Aranka-gyűjteményében és a kolozsvári unitárius főgimnázium könyvtárában van.

¹⁰ L. tölem Erdélyi jakobinusok. Kvár, 1947. — Aranka Györgynek és a társaság néhány tagjának a Martinovics-összeesküvéshez való kapcsolatára vonatkozólag sok új és eddig ismeretlen adat található az Aranka-Teleki Sámuel levelezésben (Országos Levéltár. Széki gr. Teleki Sámuel levéltára. Földvály osztály).

¹⁷ A társaság természettudományi munkásságára vonatkozólag a jegyzőkönyveken kívül főként Bolyai Farkas, Péteri Takács, Gyarmathy Sámuel, Bethlen Elek és Benkő József Arankához írott leveleiben található új anyag.

¹⁸ A régészeti vonatkozású anyag a társaság erdélyi és magyarországi történész tagjainak és „történetkedvelőinek” Arankához írt leveleiben és jelentéseiben található. Cornides, Miller, Bolla, Tertina, Benkő, Teutsch, Heydendorff stb. leveleiben.

¹⁹ Aranka és a társaság a régi kéziratok felkutatását, lemásolását

neti okmányok leírásait tartalmazza a levelek nagy része. E nagy gyűjtőmunka eredményeképp évről-évre gazdagodik a társaság gyűjteménye kéziratokkal, régi könyvekkel, antik érmékkel, régészeti leletekkel, ritka ásványokkal stb. Az erdélyi tudós társaság gyarapodó gyűjteményei nyomán vetődik fel már 1796-ban²⁰ egy erdélyi nemzeti múzeum gondolata. Sajnos, a tervezett „Gyűjteményes Ház” épügg nem valósul meg, mint az a nagy „Nemzeti Könyves Ház” sem, amelynek gondolatát szintén a társaság tagjai vetik fel.²¹

és részben a megszerzését tartotta egyik főfeladatának. A Nyelvmívelő Társaság mellett ezért létesült a Kéziratkiadó Társaság. A tagok nagy része mindkettőben azonos volt. A Kéziratkiadó Társaság, kezdetben önállóan dolgozott, később munkássága összeolvadt a Nyelvmívelő Társaságéval. Mindkét társaság irányítója, legbuzgóbb munkása Aranka volt. A régi kéziratok dolgában már 1785-ben levelezni kezd barátaival, ez irányú érdeklődése élete végéig tart. A magyar és szász történészek segítik Arankát gyűjtő- és másoló tevékenységében, de a külföldön tanuló erdélyi ifjak közül is néhányan értékes felfedezéssel, adalékkal gyarapították a társaság gyűjteményét. A társaság 1796-ban megjelent „munkáinak első darabjában” az első évek kutatómunkájának eredményeként közzeadják „Az Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Iroknak ujjabb és bővebb Laistromát” [L. A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság Munkáinak első darabja. Szeben, 1796: 178—204]. 1796 és 1806 között az addig közölt anyag csaknem kétszeresére bővült. Ennek az újabb jegyzéknek kiadására a társaság bukása miatt már nem került sor. Csak Aranka levelezése őrizi ezeknek a nagyrészt ma is ismeretlen erdélyi vonatkozású kéziratoknak a leírását, adatait, lelőhelyeit. Később, az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása után a Nyelvmívelő Társaság gyűjteményeiből nagyon sok kézirat az Erdélyi Múzeum kéziratárába került. A kolozsvári Lyceum-könyvtár és az Erdélyi Múzeum Aranka-gyűjteményein kívül az egykori társaság és Aranka magángyűjteményéből nagyon sok kézirat került a Széchényi-könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia, a budapesti Egyetemi könyvtár, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kéziratárába. E kéziratok eredetére az Aranka-levelezés nyújt pontos felvilágosítást. A közgyűjteményeinkben meglévő és a társaság tagjaitól gyűjtött kéziratokon kívül nagyon sok elveszett, vagy lappangó kézirat sorsára ad felvilágosítást és felkutatásukra nyújt reményt Aranka levelezése.

²⁰ A Gyűjteményes Ház tervének felvetése az erdélyi múzeumi gondolat első megnyilvánulása volt. A társaság Kolozsvárt vagy Marosvásárhelyt akart házat szerezni meglévő és később összegyűjtendő történeti, természettudományi, stb. anyagának elhelyezésére. A Gyűjteményes Ház megvalósulását az anyagi nehézségek akadályozták meg.

²¹ A Könyves Ház eszméje az első erdélyi nemzeti és közkönyvtár megvalósítását célozta. A társaság egyes tagjai itt akarták elhelyezni a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárt is; ez természetesen az örök-hagyó végrendelete miatt és más okokból sem sikerülhetett. Aranka elgondolása szerint ez a Könyves Ház elsősorban a történetkutatók, másodsorban az olvasók, irodalombarátok érdeklődésének, tudásának és kutatószomjának kielégítésére szolgált volna.

Aranka levelezéséből és a két társaság fentmaradt irataiból és gyűjteményeiből ma már határozottan megállapíthatjuk, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkássága elsősorban a történettudományok területére terjedt ki, elért eredményei is ezen a téren a legjelentősebbek. Aranka maga is foglalkozott történeti kérdésekkel, de elsősorban gyűjtő és irányító munkájával ért el sikereket. Magángyűjteménye egyike volt a legjelentősebb erdélyi magángyűjteményeknek.²² Kívüle a kor nagy történészei közül elsősorban Benkő József végzett korszakalkotó gyűjtő és feldolgozó munkát.²³ A Nyelvmívelő és Kéziratkiadó társaság tudományos irányítását ketten végezték és mindkettőjük gyűjteménye a társaság tervezett „Gyűjteményes Házának” leggazdagabb anyagát alkotta. Aranka és Benkő mellett a két társaság munkájába a korszak csaknem minden jelentősebb magyar és szász történésze belekapcsolódott. A magyarok közül²⁴ Kovachich, Miller, Bolla,

²² Aranka magángyűjteménye (könyv, kézirat, levelezés, érmek, stb.) sok nehézséget okozott az Aranka és a Nyelvmívelő Társaság gyűjteményeivel foglalkozóknak. Ezt a nehézséget a társaság és Aranka magángyűjteményének összekeveredése okozta. Már Arankának életében, a titkárságról való lemondásakor felmerült a két gyűjtemény szétválasztásának és pontos leltározásának gondolata. Ez azonban sem akkor, sem később nem valósult meg. Az Aranka-levelezés mindenesetre ezen a téren is tisztázást jelent. A két gyűjtemény anyagának eredete a levelezés alapján nagyjából megállapítható [L. Vass József, Jelentés Aranka Gy. Nyelvmívelő Társaságának iratairól: ÚjMMúz. 1854 IV (1854), 401—36. — Gróf Teleki Imre levele Arankához könyvtára megvételéről. Erdélyi Múzeum 1904. stb. Az Aranka magángyűjteményének és a társaság gyűjteményének sorsára vonatkozólag a székelykeresztúri unitárius kollégium Jakab Elek-gyűjteménye foglalja magában az eddigi legrészletesebb anyagot. Jakab Elek ugyanis nagy tanulmányának [Jakab Elek, Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság: Figyelő. XVI (1884), 161—75, 256—77, 341—68.] közzéadása után az általa még nem tisztázott problémák megoldását tűzte ki célul. Eredeti levelekből és hivatalos iratokból álló Aranka-gyűjteményét azonban már nem tudta feldolgozni, pedig éppen ezek az iratok tisztázzák leginkább Aranka és két társasága gyűjteményeinek sorsát.

²³ Arankához írt leveleinek nagy részét gr. Mikó Imre adta ki »Benkő József élete és munkái« (Bp., 1868) című művében. Benkőnek a társasághoz fűződő kapcsolatait az Aranka-levelezés még részletesebben megvilágítja, a Nyelvmívelő Társaság megmaradt iratai viszont Benkőnek több eddig ismeretlen írására hívják fel a figyelmet.

²⁴ Aranka a magyar történészekről (Benkő, Bolla, Kovachich, Miller, stb.) elsősorban az erdélyi történet forrásai iránt érdeklődik, de figyelme nagy általánosságban kiterjed a felvilágosodás történetiszemléletének összes jelentős magyar problémáira. A társaság történeti programján kívül Arankát különösen érdekelte a csíki székely krónika, a Hunyadiak eredete, a Schlözer-féle szász-magyar vita kérdése. Történész barátaitól adatokat és szempontokat kér, hogy ő maga is állást foglalhasson az általa fontosnak vélt tudományos kérdésekben.

segítették elő a gyűjtőmunkát, a szászok soraiból²⁵ Engel Keresztély, Eder Károly, Heydendorff Mihály, Teutsch J. és Binder történészek állottak állandó és szoros kapcsolatban Arankáék mozgalmával. Aranka célul tűzte ki, hogy összegyűjt eredetiben vagy másolatban minden Erdély történetére vonatkozó jelentős oklevélet, naplót, emlékiratot, útleírást, történeti feljegyzést. Gyűjtőmunkájával kettős célt óhajtott szolgálni: egyrészt meg akarta akadályozni a történeti források elpusztulását és szétszóródását, másrészt gyűjteményével Erdély multjának korszerű feldolgozását akarta elősegíteni. JAKAB ELEK Aranka munkásságát értékelve, helyesen állapítja meg, hogy a két társaság munkássága határköve a magyar történettudománynak.²⁶ A két erdélyi tudós társaság indítja meg azt a munkát, amit néhány évtizeddel később a Magyar Tudományos Akadémia folytat sikerrel: megmenteni és feldolgozni a történelmi múlt minden emlékét az ébredő nemzeti műveltség számára. Aranka társaságainak tevékenysége Erdély és Magyarország levéltárain kívül kiterjedt Ausztria, Német- és Olaszország levéltárainak egy részére is.²⁷ Aranka egész baráti és tudós köre két évtizeden át segített e nagyszabású munkában, amelynek eredményeként sok ezer eredeti vagy lemásolt oklevél, kézirat és történeti forrásanyag jutott Aranka és a társaság gyűjteményeibe. Erdély történetére vonatkozólag később sem történt ilyen rendszeres és minden részletkérdésre kiterjedő gyűjtőmunka. Aranka levelezése teljes és hű képét nyújtja ennek a lázas gyűjtőmunkának. Rengeteg ma már részben elveszett, vagy kallódó, részben feldolgozatlan kézirat eredetét, leírását ismerjük meg Aranka levelezéséből.

²⁵ Aranka a szász történetíróktól elsősorban az Erdély multjára vonatkozó problémák iránt érdeklődött. A szász levéltárak magyar vonatkozású anyagán kívül a Schlözer-vitában is szerette volna a szászok álláspontját megváltoztatni. A szász történetírók egy része hideg udvariassággal fogadta Aranka és a társaság közeledési kísérleteit, más részük, elsősorban Heydendorff Mihály, Eder Károly és Engel Keresztély jóakarattal támogatták és értékes anyaggal, útmutatással segítettek elő a magyar társaság Erdély multját feldolgozó törekvéseit. A Kéziratkiadó Társaság forráskiadványának egyetlen kötetét is szász történész: Eder Károly rendezte sajtó alá [Scriptores rerum Transilvanicarum. Szeben, 1797].

²⁶ L. Jakab Elek, i. h. Figyelő XVI (1884), 161—75, 256—77, 341—68.

²⁷ A külföldi levéltárak régi magyar könyv és kéziratanyagának megismerése szintén a társaság egyik célkitűzése közé tartozott. E nehéz feladattal Aranka a külföldön tartózkodó erdélyi tanulókat és tudósokat bízta meg, elsősorban Beregszászi Pált, Gyarmathy Sámuel, gr. Bethlen Eleket, néhány Schlözernél tanuló erdélyi diákot és a Bécsben élő Engel Keresztélyt. Mindannyian készséggel támogatták Aranka törekvéseit és beszámolóikban sok értékes és a magyar történetíróktól

Az erdélyi magyarság múltjával kapcsolatban az együttélő románok²⁸ és szászok története is érdekelte Arankát. Nagyon sok román és szász vonatkozású kézirat bizonyítja a társaság ezirányú munkásságának eredményességét. A társaság történeti tevékenységének jelentős területe volt a régészet és a numizmatika is.²⁹ Aranka levelezése számos Erdély területén található római és középkori emlék leírását foglalja magában. Az éremgyűjtés terén is sokan segítettek elő ajándékokkal, vagy leírásaikkal a társaság gyűjteményeinek gyarapodását.

A történeti anyagfeldolgozás és korszerű értékelése tekintetében nagy fontosságú Arankának a magyar és szász történészekkel folytatott levelezése.³⁰ Erdély történetének nem egy nehezen megoldható, vagy vitás kérdése nyert új megvilágítást ezekben a még kiadatlan és feldolgozatlan levelekben. Az erdélyi történetírás történetének 1790 és 1810 közötti korszakát Aranka levelezésének ismerete nélkül nem lehet feldolgozni.

addig nem ismert magyar vonatkozású forrásanyagra hívták fel a figyelmet.

²⁸ Aranka és társasága Erdély múltját feldolgozó tevékenységében az erdélyi románság történetével is foglalkozott. A társaság levelező tagjai nem egy román vonatkozású forrásmunkát küldtek el másolatban a társaság gyűjteményei számára, Benkő és a szász történészek a forrásgyűjtésen túl az erdélyi román történelem több jelentős kérdését fel is dolgozták. Aranka biztatására a társaság egyik történész tagja: Bolla Márton beható tanulmányok után megírta a románság történetét (kézirata *Dissertatio de Valachis qui Transilvaniam incolunt* címen csak 1907-ben látott napvilágot.) Maga Aranka és Benkő Horia és Cloșca nagy népi forradalmára vonatkozólag gyűjtött össze értékes anyagot. Aranka gyűjtésének eredménye „Horia Támadásának Története akkori levelekben s hivatalos és más hiteles iratokban” az Erdélyi Múzeum levéltárában van. De e fenti anyagon kívül csaknem másfélszáz levélben van román vonatkozás, a társaság kiadatlan iratai is számos értékes feljegyzést tartalmaznak az erdélyi románság történetére vonatkozólag. Aranka és a Nyelvmívelő Társaság történeteszemléletét két ellentétes szempont befolyásolta: a nemesi előítéletek és az ezt mérséklő, a felvilágosodás humanista világszemléletét tükröző megértő, baráti kapcsolatot kereső állásfoglalás.

²⁹ L. tölem Aranka György tevékenysége a régi pénzek gyűjtése terén: *Numizmatikai Közlöny* 1943. 1—2 f. E fenti anyag csak kis része Aranka és társasága numizmatikai tevékenységének. Az Aranka-levelezésből 42 levél foglal magában érmészeti vonatkozású anyagot. Arankát rendkívül izgatták a szilágysomlyói aranyleletek, de érdekelte minden új felfedezés és útmutatás Erdély régi érmeit illetőleg. Ezirányú munkásságában gr. Bethlen Lászlóné, Teleki Sámuel, Kenderesi Mihály, Cserey Farkas, Ocsowszki Pál, Nagy Magyarai Kossa István, Kasza András és még sokan mások támogatták.

³⁰ Arankának a szász történészekkel folytatott levelezését (162 levél) történetírásunk eddig nem dolgozta fel, pedig éppen ezen a levelezésen keresztül volna legjobban megismerhető a szász és magyar felvilágosodás sajátos történeteszemlélete.

Aranka társaságának fontos tevékenységét alkotta a nyelv-tudomány problémaköre is. A nyelvújítási mozgalom és a felvilágosodás nyelvi programja különösen a társaság működésének első éveiben foglalkoztatta a tagok egy részét.³¹

A Nyelvmívelő Társaság megalakítását elsősorban a „nyelvmívelés” nagy és az értelmiség széles tömegeit megmozgató mozgalma tette lehetővé. Aranka levelezéséből pontosan megállapítható, hogy már 1787-ben úgy ő, mint Szatmár,³² kolozsvári tanár gondoltak egy főként nyelvi és irodalmi kérdésekkel foglalkozó társaság létrehozására és tervezetéseikbe bevonták úgy az erdélyi, mint a magyarországi tudósok és irodalombarátok egy részét. A társaság létesítése tárgyában az erdélyi országgyűléshez intézett felhívások előzményeiről és e felhívások sikeréről rendkívül sok levél tanuskodik. Aranka tudósi szándéka ekkor találkozik az erdélyi magyarság szellemi és társadalmi felemelkedésének a vágyával. Aranka nagyszerű szervezőképességének köszönhető, hogy a fellobbant nemzeti lelkesedést nem hagyta kialudni. Az 1793-ban megalakult Próba Társaság működésének első esztendeiben már mindenkit bekapcsol munkájába, akinek szívügye a nemzeti nyelv és műveltség fejlődése. Talán éppen e széles és sokirányú érdeklődésnek kielégítésére változtat Aranka eredeti programján és így szorul háttérbe az eredeti program a történeti és természettudományi kutató- és feldolgozó munka mögött. A nyelvújítás problémáival azonban egész 1806-ig a társaság végleges megszűnéséig többen foglalkoznak. Arankán kívül elsősorban Gyarmathy Sámuel munkásságát kell kiemelnünk.³³ Gyarmathy előbb külföldről ír és dolgozik, később hazajövet nyelvészeti kérdésekben ő a társaság tanácsadója és irányítója. Gyarmathyn és Arankán kívül Beregszászi Pál,³⁴ Péteri Takács,³⁵ a debreceni

³¹ A társaság eredeti programjában a „nyelvművelés” alkotta a központi magot. Arankának 1791-ben megjelent két felhívása rendszeres és átfogó művelődési programjában a nyelv-művelés összes feladataira és lehetőségeire kitér. [L. Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való Rajzolat a Haza Felsőges Rendeihez. Kolozsvár, 1791. — Ugyanez a felhívás módosítva még ugyanabban az évben Kolozsvárt újból megjelent „Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. Újabb elmélkedés” címen.]

³² L. tőlem, Aranka György. Kristóf-émlékkönyv. Kvár, 1939. 97—124.

³³ L. tőlem, Gyarmathy Sámuel ismeretlen levelei. MNy. XX (1944), 215—24, 359—65.

³⁴ Beregszászi Pálnak Arankához írott leveleiből néhányat Csűry Bálint közölt. [Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek. IK. XLV (1935), 34—58, 180—9.]

³⁵ Péteri Takács nemcsak nyelvészeti kérdésekben segítette a tár-

grammatikusok, Révai és mások foglalkoznak leveleikben nyelvészeti problémákkal. Közel száz levél tárja elénk a társaság tagjainak nyelvészeti munkásságát, tervezetéseit és számol be a készülő, vagy elkészült munkáról. A társaság nyelvész tagjai még 1791 és 1793 között kiadásra előkészítettek egy tanulmánykötetet, amelyben főképp nyelvészeti tanulmányok voltak.³⁶ Bár a kötet megjelenését engedélyezte a cenzura, anyagi okok miatt a tervezett mű nem látott napvilágot. E kötet tanulmányainak javarészét Gyarmathy Sámuel írta, a társaság egyik leghűségesebb tagja, aki külföldi útjait is felhasználta az erdélyi társaság megismertetése, tagok gyűjtése, magyar vonatkozású kéziratok és régi könyvek felkutatása érdekében. A Nyelvmívelő Társaság nyelvész tagjainak 1796-ig terjedő munkásságából néhány tanulmány megjelent a társaság 1796-ban kiadott gyűjteményes munkájában, „A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak első darabjában.” Az itt közölt nyelvészeti tanulmányok íróira, a társaság nyelvészeti fel fogásának kialakulására, a tagok egymás közötti nyelvészeti vitáira vonatkozólag szintén gazdag anyagot tartalmaz Aranka levelezése. Nem kevésbé érdekes és a nyelvújítási mozgalom történetére jellemző anyagot tár fel a későbbi levelezés is. A társaság 1796-ban kiadott kötete ugyanis nem várt sikert aratott. Ez az anyagi és erkölcsi siker, amelyet az Arankához írt levelek hosszú sora bizonyít, a nyelvészeti és a történeti cikkek körül érdekes vitát váltott ki és termékenyítőleg hatott a társaság további munkájára. Össze is gyűlt újból két év alatt egy kötetre való nyelvészeti, történeti és irodalmi tanulmány, de az 1798-ban kiadásra tervezett kötet részben anyagi okokból, részben a cenzura által okozott nehézségek miatt már nem jelenhetett meg. Sajnos, kézíratainak egy része a későbbi idők folyamán elveszett.³⁷

Az Aranka levelezés egyik fontos csoportja az erdélyi tudós társaság természettudományi³⁸ munkásságára vonatkozik. A társa-

saság munkáját, értékes tanulmányt írt „hazai utazás” címen, verseit és fordításait is elküldte a társaságnak [L. tölem, Péteri Takács: A hazai utazásról. I. rész. Pásztortűz 1944. február].

³⁶ E tanulmánykötetet az egykori cenzura engedélyezte, de anyagi hiánya miatt nem jelent meg. Kézirata a kolozsvári Lyceum-könyvtár Aranka-gyűjteményében van. Címe: „A Magyar Nyelv Mívelésének 'Sengéje, melyet Próbául adtak ki némelly kevés számú Társak Erdélyben.” A kézirat nyelvészeti tanulmányainak nagyrészét Gyarmathy Sámuel írta. Részleteket közöltem belőle: Ismeretlen adatok az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság működéséhez: Nép és Nyelv III (1943), 133—7, 153—6.

³⁷ Az elveszett kéziratok egy részének tartalmára és keletkezésére az Aranka-levelezés szintén fényt derít.

³⁸ A természettudományi érdeklődés 1798 után lép egyre határo-

ság már működésének első esztendeiben foglalkozott Erdély növény- és ásványvilágának megismerésével. Tervbevette a kis tartomány természeti kincseinek rendszeres és tervszerű feltárását, megismertetését azzal a céllal, hogy e természeti kincsek nagy nemzetgazdasági értékére felhívja a figyelmet és új bányák, iparvállalatok létesítésével Erdély iparosítását megindítsa. Nem érdektelen, hogy 1791 és 1797 között ebben az irányban leglelkesebben a nyelvész Gyarmathy és a történész Benkő munkálkodtak. Az előbbi külföldi útjáról küld Arankának és Bánffynak javaslatot a cukorrépa erdélyi meghonosítására vonatkozólag, az utóbbi Erdély növényvilágának rendszeres feldolgozása mellett különösen a gyógynövények és az iparilag felhasználható növényvilág jelentőségére hívja fel a figyelmet. Az erdélyi tudós társaság természet-tudományi munkásságában főként Erdély híres orvosai, továbbá a kolozsvári, gyulafehérvári, enyedi és marosvásárhelyi kollégiumok természetrajz tanárai vettek részt. Mindannyian nem pusztán tudományos rendszerezésre törekednek, a természettudományok népszerűsítésével Erdély gazdagodását és a polgárisodás folyamatát akarják elősegíteni. 1798 után, amikor a társaság válságának megoldására törekszenek a Nyelvmívelő Társaság leglelkesebb tagjai, háttérbe szorul az addigi munkaterv túlnyomóan történeti és nyelvészeti jellege és a kibontakozásnak jóformán egyetlen lehetőségül legtöbbször a természettudományi célkitűzések gyors megvalósítását tekintik. Később, 1801-ben, de még inkább 1806-ban, elsősorban BOLYAI FARKAS hatására végleg eltűnik a társaság egykori jellege és teljes mértékben érvényesül a természettudományi világnézet érvényesítését akarók szerepvállalási szándéka. Mindez természetesen semmiképpen sem tudta megakadályozni a társaság válságát és 1806-ban bekövetkezett bukását. Nem a régi, vagy az új munkaterv, a történeti vagy a természettudományi felfogás helyességén múlt az erdélyi tudós társaság sorsa. A századfordulókor már lényegesen megváltozott társadalmi és politikai viszonyok kényszerítették némaságra azt a mozgalmat, amelynek kezdeti sikere, szelleme, tömeghatása a felvilágosodás eszméinek európai és hazai sorsától függött.

zottabban előtérbe. Az Arankához írt levelek és a neki benyújtott tervek a társaság régi nyelvészeti-történeti jellegét akarták természet-tudományivá átalakítani. Nemcsak a természettudományi gyűjtőmunka üteme erősödik meg, a társaság tudományszemléletének és művelődéspolitikájának is középponti gondolatává lesz a természettudományos gondolkodás. E tekintetben különös jelentőségű Bolyai Farkas bekapcsolódása a társaság működésébe [L. Perényi József, Bolyai Farkas akadémia tervezete: IK. XXVII (1917), 88—90.].

Az Aranka-levelezés értékes anyagot tartalmaz az erdélyi színészeti törekvések kialakulására³⁹ és későbbi virágzására vonatkozólag is. Már a társaság eredeti programjában, legelső célkitűzései között ott szerepel a színészet ügyének támogatása. A magyar színészetet az erdélyi tudós társaság tagjai a „nyelvmívelés egyik legfontosabb eszközének” tekintették. A társaság tagjai közül többen eredeti és fordított darabokkal segítették az erdélyi színészek munkáját, de maga a társaság többször foglalkozott mind a kolozsvári, mind a marosvásárhelyi színház ügyeivel. A színészet támogatásán erdélyi meggyökereztetése után is Aranka buzgólkodott a legtevékenyebben. Még 1792 előtt SOÓS MÁRTON Pesten tanuló erdélyi diákkal folytatott hosszas levelezést a magyarországi színészek erdélyi lehozatala érdekében. A kolozsvári színház megalakulása után főúri barátai és írotársai figyelmét a színház problémái iránt állandóan ébren tartja. A kolozsvári színház marosvásárhelyi állandó vendégszereplése jórészt szintén neki köszönhető. A színészek hozzáírt hálás levelei és tanácskérései mutatják, hogy milyen nagyjelentőségű munkásságot fejtett ki Aranka az erdélyi színészet népszerűsítése, szellemi célkitűzéseinek megvalósítása és mindennapi gondjainak enyhítése terén. Mindezt Aranka nem véletlenül tette, színészetpártoló tevékenysége épügy, mint minden más irányú munkája az egész erdélyi magyarság művelődését átalakítani akaró, korszerűsíteni igyekvő elgondolásából fakadt.

Aranka törekvései arra a sokirányú tervre is fényt vetnek, amelyek részben Arankától, részben a társaság tagjaitól származtak. Alig volt az 1795 és 1815 közötti erdélyi magyar életnek olyan kérdése, amely képzeletét ne foglalkoztatta volna. Ő az első, aki Shakespearet magyarra fordítja,⁴⁰ ugyancsak ő hirdeti először Erdélyben a néprajzi és a honismereti kutatások fontosságát. Népi babonák és bölcsélet, elfelejtett kéziratok és kallódó történelmi emlékek, mezőgazdaságfejlesztés és elvont természettudományi problémák, nyelveredet és nyelvújítás egyformán érdekelték. Enciklopédikus érdeklődésétől azonban mindig távol állott a miszticizmus. Egész életén át deista volt a szó legracionalistább értelmében. De

³⁹ Az erdélyi színészet hőskorának (1792—1800) történetére vonatkozólag is Aranka-levelezése új anyagot tartalmaz. Soos Márton Arankához írt levelei csak részben ismertek, egészen új és ismeretlen Aranka és a társaság színpártoló tevékenysége. Aranka tevékenységének köszönhető, hogy a kolozsvári színtársulat egyre gyakrabban kereste fel Marosvásárhelyt, ugyancsak Aranka buzdítására fordítanak többen német és francia színdarabokat a kolozsvári társulat számára.

⁴⁶ Ferenczi Zoltán, Az első magyar Shakespeare-fordítás: Magyar Shakespeare Tár V (1912), 268—81.

bármilyen érdekelte ifjúkorától késő öregségéig, mindent az „emberi nemzet” és népe haladásának szempontjából értékelt. Aranka levelezésének igazi megértéséhez szükséges ismernünk a kort, a felvilágosodás korának gazdag eszmevilágát és bölcséletét. Az emberi művelődés történetében kevés korszak van, amelyet a lét és nemlét, a jó és a rossz, az elvont bölcseségek és a társadalmi élet konkrét, alapvető problémái annyira izgattak volna, mint ennek a korszaknak embereit. Aranka már kora ifjúságában érdeklődött a bölcséleti és társadalmi kérdések iránt. A felvilágosodás nagy író-filozófusait: Rousseaut, Voltairt és Montesquiuet jól ismerte, hatásuk alatt írt, gazdagodott és tervezett. Később, a társaság működésének kezdő korszakában figyelmét a nyelvészeti és a történeti kérdések kötötték le. 1798 felé újból érdeklődik a bölcsélet iránt. Ez különösen filozófus-költő barátjának, a voltairiánus FEKETE JÁNOS-nak köszönhető. Fekete még a társaság kezdő korszakában ajánlja írásait és levelezni kezd Arankával. Elküldik egymásnak verseiket és leveleikben hosszasan elmélkednek a kor nagy bölcseségei és társadalmi problémáiról. Szellemtörténeti szempontból megmaradt levelezésük rendkívül érdekes. E levelezés kezdő éveiben még lelkesednek a felvilágosodás nagy eszméiért, hisznek a „haladás” és a „józan ész” közeli diadalában, később, a francia forradalom bukása után felállítják a közelmúlt nagy eseményeinek mérlegét és a kor lelki és társadalmi átalakulásának irányával szemben bírálva védik ifjúságuk nagy eszményeit. „Légy vigasztalással, barátom — írja Aranka régi eszméik bukására célozva Feketének 1801-ben, — nem éjszaka ez, csak sötét fellegek és majdan elmúlnak. Jóltevőd legyenek a sötétség rövid órái és rövid ideig tartók.”⁴¹ Azonban a „sötétség” órái sokkal hosszabban tartottak, semmint Aranka és Fekete gondolta. A reakció nemcsak a szabaddkőművességet szüntette meg, amelynek eszmevilágából oly sok ihletést merített Aranka és Fekete, de csaknem egészen lehetlenné tette a felvilágosodás bukása alatt megszületett nagy nemzeti művelődés-program megvalósítását is. Az 1800-as évek elején az „erdélyi tudósi igyekezetek” a magyarországihoz hasonló sorsra jutottak. Aranka ekkor már idős ember, a meg nem valósítható régi tervei helyett ezért fordul most már mind jobban a bölcsélet problémái felé. Élete utolsó 15 évének levelezési anyagában már

⁴¹ Aranka bölcséleti érdeklődése 1800 után állandósul. Csaknem másfélszáz levél tárja elénk Aranka és filozófus barátai: gr. Fekete János, Sipos Pál, gr. Dessewffy József, gr. Teleki József bölcséleti tárgyú „beszélgetéseit”, vitáit, problémáit. Feldolgozásuk bizonyára új fényt fog vetni a felvilágosodás bölcséletének magyar vonatkozásaira.

alig szerepelnek történeti, nyelvészeti és irodalmi kérdések, annál többet foglalkozik a szabadakarat, a megismerés, a jó és a rossz problémáival. Az idős Aranka vendiákként hallgatja a kor legjelentősebb erdélyi bölcselőjének, Köteles Sámuelnek előadásait a marosvásárhelyi kollégiumban és éveken át Kant és a német bölcsélet tanulmányozásába merül el. Már 1801. szeptember 12-én azt írja Feketének: „Én is beállék vén fejemmel az ifjak sorába. Egy igen jó ember vagyok itt professzor, aki Kant új filozófiáját kezdte tanítani. Ennek a leckéjét kezdettem mindjárt eleintén járni, azóta is járom, csak vasárnap nincs órája. Mit mondasz erre a boldogságra? Miért élünk, barátom? Ezt a kérdést senkisémet fejtette meg. Egy nagy világban élt, tiszta értelmű s gyakorlott pennájú embert vár ez a kérdés, mint te vagy.” 1801 után mind jobban elmélyül „Kant titkaiba”. Barátait leveleiben, otthonában filozófiai kérdésekkel ostromolja. SIPOS PÁL, akivel szintén bölcséleti tárgyú kérdésekről vitázott leveleiben, 1814. június 12-én Kazinczynak ezt írja: „Marosvásárhelyi korrespondenciám elszűnt Aranka úrral. Ő se ért engem, én se őt. Esztendővel ezelőtt B. Naláczy József nála egy rányi praelekcziót hallgatott. Mi légyen az Én, Te, Ő, philosophice magyarázta és végre kérdé Naláczyt, mint veszi a dolgot? Ez igen mély dolog barátom, mert ezt én Én sem értem, Te sem érted, Ő sem érti.⁴² Az öregedő Aranka bölcselkedését gúny és lenézés kíséri. KAZINCZY 1811 szeptember 12-én találóan írja Cserey Farkasnak róla: „Szegény öreg Aranka túlélte magát, nagy kár, hogy el nem némult.” De Aranka minden lenézés ellenére nem mond le a bölcselkedéséről. Hagyatékában és levelezésében rengeteg filozófiai vonatkozású anyag maradt. Az egyik félezer oldalas kézírata fedőlapján a következő sorok állanak: „Plátó, Cartesius, Leibnitz, Clarke, Hume, Kant, a Te földödön és Hazádban fáradoztanak te veled oh bölcsesség, Emberi Nemzetek Vezérlő Csillaga. Én Marosvásárhelyen, Köteles Sámuel vonásai nyomán kezdettek esmérni tégedet a te szent hajlékaidnak árnyékai alatt.” Írásait többször megmutatta Kötelesnek, aki udvarias levelekben próbál kitérni a dicsérő válaszadás elől.

Aranka bölcselkedése és levelezése erre vonatkozó anyaga azonban mégsem olyan jelentéktelen, mint azt a kortársak egy része hitte. Az a másfélszáz levél, amelyet részben Aranka intézett bölcséleti kérdésekben barátaihoz: Fekete Jánoshoz, Dessewffy Józsefhez, Teleki Józsefhez, Prónai Sándorhoz, Sipos Pálhoz és másokhoz, részben neki írtak, a magyar felvilágosodás eszmei kiala-

⁴² Váczy János, Kazinczy Ferenc levelezése. XIV. kötet. 120—122. l.

kulásának, európai szellemi kapcsolatainak, világnézeti háttérének páratlanul érdekes és csaknem teljes egészében még felhasználatlan dokumentumtára.

Aranka életének utolsó 15 évében a bölcselet mellett lelkesedéssel és figyelemmel kíséri a fiatalok műveltségszervező törekvéseit is. DÖBRENTEI GÁBORT szeretettel bíztatja leveleiben az Erdélyi Múzeum megalapításakor és Marosvásárhelyt előfizetőket gyűjt folyóirata számára. De nem csupán az erdélyi szellemi élet eseményeit figyeli, a magyarországi, és a bécsi tudományos és irodalmi élet is lekötik figyelmét. Széchenyi Ferenchez, Miller Jakabhoz, Buczy Emilhez, Teleki Sámuelhez, Mártonfi püspökhöz, a testőríró Naláczy Józsefhez írt öregkori levelei szintén ezt bizonyítják.

Aranka György levelezése⁴³ nemcsak az egykori erdélyi tudós társaság multjának pontos ismerete szempontjából fontos, e levelezés sokrétűsége, a benne foglalt rendkívül értékes történeti, nyelvészeti, bölcséleti, természettudományi anyag elénk tárja az erdélyi felvilágosodás ismeretlen arcát, felfedi lényegét, megmagyarázza annak eddig ismeretlen alkotó elemeit. De mindezen túl e hatalmas anyagból megismerhetjük csaknem hiánytalanul az újkori Erdély legjelentősebb művelődési mozgalmanak egész világnézeti és társadalomtörténeti háttérét is. Az erdélyi tudós társaság iratainak és Aranka György levelezésének mielőbbi kiadása teljes világosságot fog majd vetni erre a nagyszabású, a demokratikus eszményt az új kor hajnalán érvényesíteni akaró művelődési mozgalomra és egyik legnagyobb műveltségszervezőnk, Aranka György életére. Tudományos életünk régi kötelessége emléket állítani az erdélyi haladó gondolkodás nagy úttörőinek és az elmúlt idők erdélyi valóságainak feltárásával szolgálni a mai demokrácia céljait elősegítő helyes múlt-szemlélet kialakulását.

⁴³ Az Aranka-levelezés nagyrészt a budapesti és a kolozsvári levéltárak őrzik: Bpsten az Országos Levéltár, Széchenyi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára, Kolozsvárt az Erdélyi Múzeum levéltára; a Lyceum-könyvtár Aranka-gyűjteménye és az unitárius kollégium kéziratára. Vidéki levéltárakban és magángyűjteményekben szórványosan szintén van néhány Aranka-levél.